

خوانش آیکونولوژی عناصر بصری سکه‌های حسن بیگ آق قویونلو (۸۸۲-۸۶۱ق) (با تأکید بر متون مذهبی حک شده بر مسکوکات)*

سید مسعود شاهمرادی^۱

چکیده

آیکونولوژی یا شمایل‌شناسی پژوهشی است برای شناسایی و درک عمیق‌ترین معنای آثار هنری از طریق ایجاد پیوند میان مطالعات تاریخ هنر و دیگر شعبه‌های علوم انسانی. در مطالعات آیکونولوژی پس از توصیف صرف اثر (پیش آیکونوگرافی) و تحلیل محتوای اثر (تحلیل آیکونوگرافی یا شمایل نگارانه) به تفسیر اثر پرداخته می‌شود تا بدین گونه فراتر از جنبه زیبایی‌شناختی، بازتاب تحولات تاریخی یا به صورت دقیق‌تر، جهان‌بینی دوران خلق اثر، در آثار هنری شناسایی گردد. مسئله این پژوهش خوانش آیکونولوژیک عناصر بصری حک شده بر سکه‌های حسن بیگ آق قویونلو و بیان نقش روح و جهان‌بینی زمانه در شکل‌گیری شاعر مذهبی مسکوکات اوست. هدف تحقیق، تبیین تحولات مذهبی در ایران بعد از ایلخانان با استفاده از اسناد سکه‌شناسی است. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شاعر حک شده بر سکه‌های حسن بیگ آق قویونلو ترکیبی از عناصر عقیدتی اهل سنت و شیعیان است؛ بر این مبنا سکه‌های اوزون حسن، بازتاب‌دهنده روح مذهبی زمانه از دوران ایلخانان به بعد است که در قالب مفهوم «تسنن دوازده امامی» شکل گرفته و سرانجام منجر به تأسیس حکومت صفویه و رسمیت تشیع در ایران گردیده است.

کلید واژگان: آیکونولوژی، سکه، اوزون حسن، آق قویونلو، تسنن دوازده امامی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۵ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶ / مقاله پژوهشی

۱. دانشیار تاریخ اسلام، گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی زنجان، مأمور به خدمت در گروه تاریخ و تمدن

ملل اسلامی دانشگاه زنجان، ایران / s.m.shahmoradi@gmail.com

مقدمه

آیکونولوژی^۱ یا شمایل‌شناسی در صدد تفسیر عناصر تصویری آثار هنری است. در این تفسیر با شناسایی جهان‌بینی دوران خلق اثر، اموری که به نحو ناخودآگاه بر ذهن خالق اثر تأثیر گذاشته‌اند، مشخص می‌گردند. مطالعات شمایل‌شناسانه، دربرگیرنده توصیف پیش‌آیکونوگرافی^۲ و تحلیل آیکونوگرافی یا شمایل‌نگاری^۳ است و دو مرحله نام برده شده، زمینه‌ساز مطالعات آیکونولوژی هستند. توصیف پیش‌آیکونوگرافی صرفاً شامل توصیفات و اطلاعات عناصر بصری اثر است. آیکونوگرافی، رمز‌گشایی از عناصر بصری اثر است که از طریق معرفی موضوع اثر و تحلیل محتوای آن انجام می‌پذیرد. پس از این زمینه‌ها، از طریق آیکونولوژی تمام زمینه‌های تاریخی که به صورت ناآگاهانه منجر به ایجاد ویژگی‌های بصری یک اثر و معنای آن گردیده‌اند، مشخص و معرفی می‌گردند. این سطح از مطالعه آثار هنری که از عمیق‌ترین معنای یک اثر هنری پرده‌برداری می‌کند و به درک حس تاریخی آن یاری می‌رساند، نیازمند پیوند میان تحقیقات تاریخ هنر و دیگر مطالعات علوم انسانی (نظیر ادبیات، فلسفه، الهیات و ...) است.

در پژوهش حاضر با بررسی ۲۲ سکه برجای مانده از اوزون حسن، روایتی آیکونولوژیک از عناصر بصری حک شده بر این مسکوکات (به ویژه شعائر مذهبی) ارائه شده است. بررسی پیش‌آیکونوگرافی نشانگر وجود اشکال گیاهی و هندسی، تمغا و خط و نوشتار (شامل القاب، کلام دعائی و شعائر مذهبی) بر سکه‌های فوق است. بر مبنای آیکونوگرافی این سکه‌ها نیز بایست گفت اشکال گیاهی و هندسی نقر شده بر این سکه‌ها ادامه استفاده از این نوع اشکال در دوران ایلخانان و دوران

1. Iconology

2. Pre-iconographical

3. Iconography

بعدی تا زمان ترکمانان آق قویونلو است. تمغای حک شده بر این سکه‌ها با تغییری اندک از لفظ «الله» ساخته شده و بر خلاف تمغای بیشتر سلاطین دیگر که صرفاً خطوطی زیبا و فاقد معنا بودند، دارای معناست. نوشتار حک شده بر این مسکوکات نیز شامل القاب پادشاه، کلام دعایی در حق پادشاه و مهمتر از همه شعارهای مذهبی است. برخی از این القاب در سکه‌های دوران پیشین نیز به کار رفته و برخی از آن‌ها صرفاً در سکه‌های اوزون حسن حک شده است. مضمون عبارت دعایی سکه‌های اوزون حسن استمرار ملک و سلطنت او بوده و در بعضی از سکه‌ها، اشعار و منابع تاریخ‌نگاری دوران پیشین وجود دارد. مهم‌ترین شعارهای مذهبی حک شده بر سکه‌های اوزون حسن شامل نام خلفای چهارگانه (شعار مذهبی اهل سنت) و کلام «علی ولی الله» به همراه نام ائمه دوازده گانه (علیه السلام) (شعار خاص شیعیان) است.

نکته شگفت‌آور این که در برخی سکه‌های او، هر دو گونه از شعارهای ذکر شده به صورت توأمان حک شده است. این امر در وهله اول تشخیص تعلقات مذهبی اوزون حسن را با مشکل روبرو می‌سازد اما تفسیر آیکونولوژی این شاعر و شناسایی روح زمانه ترکمانان می‌تواند به حل این مسئله یاری رساند.

تشکیل دولت ایلخانان شروع دورانی جدید در تاریخ ایران محسوب می‌شود زیرا در پی آن تحولات عمیق اجتماعی و سیاسی و فرهنگی در ایران رخ داد که ثمره نهایی آن پس از دوران ترکمانان و با تشکیل دولت صفویه آشکار شد. مهمترین ابعاد این تحولات نابودی خلافت عباسی (نهاد مشروعیت بخش اهل سنت) و در پی آن گسترش تصوف و تشیع در ایران بود که به تدریج به تغییر مذهبی در ایران، از تسنن به سوی تشیع انجامید. این تحول تدریجی که دوران ترکمانان حلقه نهایی آن به شمار می‌آید، با مفهوم «تسنن دوازده امامی» قابل تبیین است. در جریان این فرایند عناصر

مذاهب اهل سنت و تشیع به گونه‌ای شگفت‌آور با هم ترکیب شدند که سرانجام آن گسترش تشیع در ایران و رسمیت آن در عهد صفویه بود.

شعائر مذهبی حک شده بر سکه‌های اوزون حسن، مصداقی تمام‌عیار از تحول مذهبی بیان شده در ایران هستند.

هدف این تحقیق مشخص نمودن و تبیین تحول مذهبی (از تسنن به سمت تشیع) در ایران بعد از ایلخانان با استفاده از اسناد سکه‌شناسی است.

در مورد سوابق تحقیق بایست گفت پیشتر هیچ گونه تحقیقی در زمینه بررسی آیکونولوژی سکه‌های اوزون حسن انجام نگرفته است. آنچه در این زمینه قابل اشاره است این که در برخی منابع سکه‌شناسی، اشارات و توصیفاتی در مورد سکه‌های اوزون حسن وجود دارد. از جمله این منابع کتاب «سکه‌های آق قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران» (۲۵۳۵) تألیف سید جمال ترابی طباطبائی است. در این کتاب ضمن معرفی سکه‌های سلاطین آق قویونلو و بعضی دیگر از حاکمان ایران، برخی از سکه اوزون حسن نیز معرفی و توصیف شده‌اند. در کتاب «سکه‌های ایران زمین، مجموعه سکه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک» (۱۳۹۳) که به کوشش سید علی اصغر شریعت زاده سامان یافته، برخی سکه‌های اوزون حسن معرفی شده‌اند. در کتاب «تاریخ تشیع در ایران بر مبنای سکه‌شناسی از آغاز تا تأسیس صفویه» (۱۳۹۹) تألیف سید مسعود شاهمرادی نیز از سکه‌های سلاطین آق قویونلو از جمله اوزون حسن (به ویژه مسکوکات دارای شعائر شیعی) سخن گفته شده است. همچنین در کتاب «تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تشیع در آذربایجان» (۱۳۹۵) تألیف شاهمرادی و منتظرالقائم و همچنین مقالات «جایگاه تشیع در رویکرد مذهبی ترکمانان آق قویونلو» (تاریخنامه خوارزمی، شماره ۲۳) و «نگرش حاکمان آذربایجان به تشیع (از فروپاشی ایلخانان تا تأسیس صفویه)» (پژوهشنامه تاریخ اسلام،

شماره ۲۸) تألیف سید مسعود شاهمرادی نیز به برخی از مسکوکات و آثار هنری دوران ترکمانان، به ویژه دوران حسن بیگ آق قویونلو، اشاره و همچنین به سیر تحولات مذهبی این دوران پرداخته شده است.

۱. آیکونولوژی

آیکونولوژی (شمایل‌شناسی) شعبه‌ای از تاریخ فرهنگی است که نشانگر پس زمینه تاریخی، اجتماعی و فرهنگی موضوعات و بن‌مایه‌های هنرهای تجسمی است. پژوهش‌های آیکونولوژیک فراتر از جنبه فرمال و زیبایی‌شناختی اثر هنری، در جستجوی بازتاب تحولات اجتماعی و تاریخی در هنرهای تجسمی است. از این جنبه، تحولات و جنبش‌های علمی، اجتماعی، دینی، ادبی و فلسفی برای تفاسیر شمایل‌شناسانه مهم تلقی شده و بدین گونه «تاریخ فرهنگ» و «تاریخ هنر» در مطالعات شمایل‌شناسانه با یکدیگر قرابت پیدا می‌کنند (نصری، ۱۳۹۱، ۱۶). طبق نظر اروین پانوفسکی^۱، که به صورت عمیق به مطالعه آیکونولوژی یا شمایل‌شناسی پرداخته، بررسی و خوانش تصاویر اثر هنری و یا به عبارت دیگر بررسی لایه‌های معنایی اثر، بر مراتب سه‌گانه زیر استوار است: توصیف پیش‌آیکونوگرافی یا پیش‌شمایل‌نگاری^۲ که در آن تنها به توصیف اثر پرداخته می‌شود (نصری، ۱۳۹۱، ۱۲). تحلیل آیکونوگرافی یا شمایل‌نگاری^۳ که شامل معرفی موضوع اثر، داستان(ها) و شخصیت‌های حاضر در آن است (فرهنگ پور، ۱۳۹۹، ۷۷) و تفسیر آیکونولوژی یا شمایل‌شناسی^۴ که در آن به تفسیر اثر پرداخته می‌شود.

1. Ervin Panofsky
2. Pre-iconographical description
3. Iconographical analysis
4. Iconographical interpretation

در این نوع از تفسیر، اموری که به نحو ناخودآگاه و غیر عمدی در اثر وجود دارند شناسایی می‌شوند. طبق نظر پانوفسکی، در این جایگاه با جهان‌بینی دورانی که اثر خلق شده است روبرو می‌شویم (رک. نصری، ۱۳۹۱، ۱۶-۱۴).

۲. آیکونولوژی عناصر بصری سکه‌های حسن بیگ آق قویونلو

در این پژوهش ۲۲ سکه از حسن بیگ آق قویونلو بر مبنای روش آیکونولوژی بررسی خواهد شد. در این فرایند ابتدا پیش‌آیکونوگرافی و سپس آیکونوگرافی و آیکونولوژی سکه‌های فوق انجام خواهد پذیرفت.

۲.۱. پیش‌آیکونوگرافی

عناصر بصری سکه‌های اوزون حسن شامل اشکال هندسی، تمغا و خط و نوشتار است.

در سکه‌های اوزون حسن اشکال هندسی دیده می‌شود که در میان و اطراف آن‌ها دیگر عناصر بصری این سکه‌ها جای داده شده‌اند. این اشکال عبارتند از اشکال مربع و دایره (به صورت های ساده، گره‌دار و متداخل)، قوس‌های متصل به هم (که به صورت گل‌هلالی نیز قابل تعبیر هستند) و زنجیره‌های تزئینی.

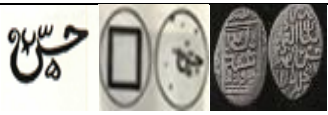
دیگر عنصر بصری سکه‌های اوزون حسن تمغاست. تمغا عبارت است از نشان، داغ و علامت. منظور از آن نیز مهری است که در قدیم الایام به فرامین شاهان می‌زده‌اند. تمغا همچنین به معنای مالیات و عوارض نیز دانسته شده است (معین، ۱۳۸۶،

۴۸۵). بر روی برخی از سکه‌های اوزون حسن، تمغایی به صورت و یا (۴۸۵).

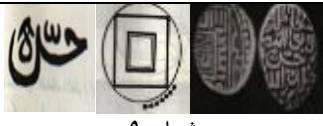
حک شده است. ترابی طباطبائی معتقد است این تمغا صورت تغییر یافته کلمه «الله» است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵، ۲۲) اما در کتاب «دیوان لغات الترک» تألیف محمود

کاشغری در قرن پنجم هجری، عباراتی وجود دارد که حاکی از انتساب این تمغا به جد اعلای آق قویونلوهاست.

در مورد خطوط و نوشتار حک شده بر سکه‌های اوزون حسن نیز بایست گفت بر روی سکه‌های او عموماً نام و لقب سلطان به همراه کلامی دعایی درباره‌ی او و سال و مکان ضرب سکه حک شده است. بر پشت سکه‌های او نیز مکان ضرب (در صورتی که بر روی سکه ضرب نشده باشد) به همراه شعائر مذهبی دیده می‌شود. کلام‌های «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله» در تمام سکه‌ها دیده می‌شود. در برخی سکه‌ها بعد از این کلام‌ها تنها نام خلفای راشدین (برخی اوقات با لقب) حک شده است. در گونه‌هایی دیگر نام خلفای راشدین (با لقب) به همراه کلام «علی ولی الله» دیده می‌شود. برخی سکه‌ها نیز توأمان دارای نام خلفای راشدین (بی‌لقب)، عبارت «علی ولی الله» و اسامی ائمه اطهار علیهم‌السلام هستند که در مواردی نام فاطمه علیها‌السلام نیز به آن‌ها اضافه شده است. در گونه‌ای دیگر از سکه‌های حسن بیگ تنها عبارت «علی ولی الله» به همراه نام ائمه اطهار علیهم‌السلام حک شده است (تصاویر ۲۲-۱).

 شماره ۲ جنس: نقره / وزن: ۱/۱ گرم / قطر: ۲۵/۱ سانتیمتر روی سکه: السلطان العادل حسن بهادر خان خلد الله ملکه پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی	 شماره ۱ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱۸/۸ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم حسن بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه لاهیجان (داخل لوحه) پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی
--	---

 شماره ۴ جنس: نقره / وزن: ۵/۱ گرم / قطر: ۱/۶ سانتیمتر روی سکه: حسن بیگ شیراز حاشیه: السلطان الاعظم... خلد الله ملکه و سلطانه پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی	 شماره ۳ جنس: نقره / وزن: ۵/۱ گرم / قطر: ۱/۹ سانتیمتر روی سکه: السلطان العادل ابوالنصر حسن بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه فیروز کوه پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی
 شماره ۶ جنس: نقره / وزن: ۱/۷ گرم / قطر: ۱/۳ سانتیمتر روی سکه: ضرب السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملکه ۸۷۵ اردو پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی	 شماره ۵ جنس: نقره / وزن: ۳/۳ گرم / قطر: ۱/۳۲ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملکه و سلطانه تبریز پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی
 شماره ۸ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱/۶ سانتیمتر روی سکه: السلطان العادل حسن بهادر خلد الله ملکه پشت سکه: ضرب الحضرة حاشیه داخلی: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه خارجی: ابوبکر عمر عثمان علی	 شماره ۷ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱/۸ سانتیمتر روی سکه: السلطان العادل حسن بهادر خلد الله ملکه پشت سکه: ضرب؟ حاشیه داخلی: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه خارجی: ابوبکر عمر عثمان علی

 شماره ۱۰ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱/۶ سانتیمتر روی سکه: السلطان الغازی ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملكه ضرب ۸۷۸ الحکم لله پشت سکه: کاشان لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی	 شماره ۹ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱/۵۵ سانتیمتر روی سکه: السلطان الملك العادل ابوالنصر حسن... خلد الله ملكه و سلطانہ پشت سکه: ضرب کندهمان لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر عمر عثمان علی
 شماره ۱۲ جنس: نقره / وزن: ۱/۵ گرم / قطر: ۱/۸ سانتیمتر روی سکه: ضرب السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خان خلد الله ملكه و سلطانہ... پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی	 شماره ۱۱ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱/۷ سانتیمتر روی سکه: السلطان الملك العادل ابوالفتح حسن بهادر خان عز نصره خلد الله ملكه و سلطانہ سنه ۸۷۸ پشت سکه: ضرب امد حاشیه داخلی: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه خارجی: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی
 شماره ۱۴ جنس: نقره / وزن: ۱/۵ گرم / قطر: ۱/۷ سانتیمتر روی سکه: ضرب السلطان الملك العادل ابوالفتح حسن بهادر خلد الله ملكه و سلطانہ پشت سکه: ضرب آمد لا اله الا الله محمد رسول الله	 شماره ۱۳ جنس: نقره / وزن: ۱/۵ گرم / قطر: ۱/۷ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خان خلد الله ملكه و سلطانہ ضرب اصفهان؟

حاشیه داخلی: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی	پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی
 شماره ۱۶ جنس: نقره / وزن: ۶/۷ گرم / قطر: ۲/۱ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملكه و سلطانه ضرب تبریز پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی	 شماره ۱۵ جنس: نقره / وزن: ۵ گرم / قطر: ۱/۵۵ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملكه پشت سکه: ضرب قزوین لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی
 شماره ۱۸ جنس: نقره / وزن: ۵/۲ گرم / قطر: ۲ سانتیمتر روی سکه: السلطان العادل ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملكه و سلطانه اصفهان... پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: نام ائمه اطهار علیهم السلام و خلفای راشدين	 شماره ۱۷ جنس: نقره / وزن: ۳/۳ گرم / قطر: ۱/۷ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملكه و سلطانه ضرب تبریز پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله حاشیه: ابوبکر الصديق عمر الفاروق عثمان ذی النورین علی المرتضی

 شماره ۲۰ جنس: نقره / وزن: ۵/۲ گرم / قطر: ۲۲/۲ سانتیمتر روی سکه: السلطان الغازی المجاهد ابوالنصر حسن بهادر خلد الله ملکه و سلطانه ۸۷۳ پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حاشیه داخلی: ابوبکر عمر عثمان علی حاشیه خارجی: نام ائمه اطهار علیهم السلام	 شماره ۱۹ جنس: نقره / وزن: ۵/۲ گرم / قطر: ۲ سانتیمتر روی سکه: السلطان الغازی ابوالنصر حسن بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه اصفهان ۸۷۳ پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حاشیه: نام ائمه اطهار علیهم السلام و خلفای راشدین
 شماره ۲۲ جنس: نقره / وزن: ۵/۱ گرم / قطر: ۱۸/۸ سانتیمتر روی سکه: السلطان الاعظم سلطان حسن بیگ بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه پشت سکه: ضرب ساری حاشیه: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	 شماره ۲۱ جنس: نقره / وزن: ۵/۲ گرم / قطر: ۱۹/۹ سانتیمتر روی سکه: ضرب السلطان الغازی ابوالنصر حسن بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه ۸۷۵ پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حاشیه: نام ائمه اطهار علیهم السلام

سکه‌های بررسی شده حسن آق قویونلو (تراپی طباطبائی، ۲۵۳۵، ۵۶-۳۹ و ۱۶۹)

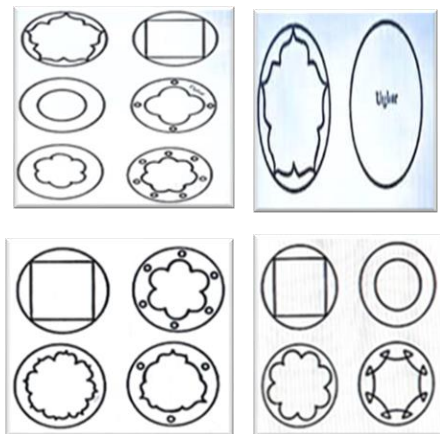
۲.۲. آیکونوگرافی

اشکال گیاهی و هندسی استفاده شده بر روی سکه‌های حسن بیگ، استمرار استفاده از این نوع اشکال بر روی سکه‌های دوران ایلخانان مغول به بعد است. با

بررسی سکه‌های دوران ایلخانان و سلسله‌های جانشین آنان تا دوران آق قویونلو، اشکالی نظیر قوس‌های متصل به هم (گل‌های هلالی)، مربع، دایره (به صورت‌های ساده و متداخل و گره‌دار) و زنجیره در این سکه‌ها قابل مشاهده است. بنابراین در این زمینه نمی‌توان نوآوری و یا ابداعی را در سکه‌های اوزون حسن تشخیص داد بلکه باید از جنبه این نوع از عناصر بصری، سکه‌های ضرب شده در دوران او را ادامه سنت دوران پیشین دانست (تصاویر ۳۲-۲۳).

 شماره ۲۴ سکه ایلخانی (غازان) - ۶۹۹ق	 شماره ۲۳ سکه ایلخانی (ارغون) - ۶۸۳ق
 شماره ۲۶ سکه آل جلایر (شیخ اویس) - ۷۶۸ق	 شماره ۲۵ سکه آل مظفر (محمود) - ۷۶۸ق
 شماره ۲۸ سکه قراقویونلو (جهانشاه) - ۸۴۱/۸۷۲ق	 شماره ۲۷ سکه آل جلایر (حسین) - ۷۷۶/۷۸۴ق

منبع تصاویر: (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۴۰، ۲۴۲ و ۲۴۸)

شماره ۲۹-۳۲

نقوش گیاهی و هندسی سکه‌های غازان، الحایتو و ابوسعید ایلخانی

(Blair, 1982, 213-212)

ترابی طباطبائی تمغای نقش شده بر سکه‌ها و فرامین اوزون حسن و جانشینان او را تمغایی جالب توصیف می‌کند که در عین سادگی و ظرافت، دارای معنا و مسمایی خاص است. او در توضیح این نکته می‌نویسد: «این تمغا که بصورت **و** و سپس **ه** بر روی سکه‌ها و فرامین اوزون حسن و اسلاف او حک شده، با اندکی تغییر از صورت «الله» ساخته شده است در حالی که تمغای پادشاهان دیگر سلسله‌ها در بیشتر مواقع صورتی مدون و زیبا از خط و پیچ‌وتاب‌های آن بوده است و حالت و معنای خاصی ندارد اما تمغای استفاده شده توسط اوزون حسن و جانشینان او در واقع کلمه «الله» است که با انتقال خط زیرین حرف «ه» بر سر دو لام «الله» آن را به صورت **ه**

درآورده است. این صورت جدید در عین حال که کلمه «لله» نیست اما شامل تمام اجزای آن بوده و در معنی نیز چیزی از آن کم ندارد» (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵، ۲۲).

با این حال همان گونه که پیشتر بیان شد، در کتاب «دیوان لغات الترك» که محمود کاشغری در قرن پنجم هجری تألیف کرده، عباراتی وجود دارد که حاکی از رد نظر طباطبائی است و این تمغا را به جد اعلای آق قویونلوها منتسب می کند. برای توضیح بیشتر باید گفت فرمانروایان آق قویونلو از طایفه بایندر از طوایف قدیمی غز بودند (باسورث، ۱۳۸۱، ۵۲۴). برخی از مورخان، سلسله آق قویونلو را «بایندر خان اوغلان لاری» (فرزندان بایندر) یا «آل بایندریه» و دولت آق قویونلو را «دولت بایندریه» نامیده اند. سومر می نویسد: «سلاطین سلسله آق قویونلو مدعی بودند که نسبشان به بایندر، نیای طایفه بایندر می رسد و طغرا (نشان، علامت و یا مهر) منتسب به او را در سکه ها و بناها و منشورهای خود به کار می بردند» (سومر، ۱۳۷۵، ۲۰۸). اما آنچه در کتاب «دیوان لغات الترك» آمده و مبین این نظر است آن که کاشغری در توضیح قبیله اغز بر آن است که این طایفه ترکمان از قبایل ترک هستند که به بیست و دو طایفه کوچک تر تقسیم می شوند و هر یک دارای علامت و نشانی هستند. کاشغری در شمار این طوایف ترکمان از «بایندر» نیز نام می برد و می نویسد که علامت این طایفه بوده است (الکاشغری، ۱۳۳۳، ۵۶/۱). این نشان در واقع همان تمغای حک شده بر برخی از مسکوکات اوزون حسن است.

خط و نوشتار حک شده بر سکه های اوزون حسن شامل القاب، کلام دعایی و شعائر مذهبی است.

القاب حک شده بر سکه های اوزون حسن نیز دو دسته هستند؛ گروه اول القابی هستند که صرفاً در سکه های اوزون حسن به کار برده شده اند و در سکه های حاکمان پیش از او از وجود ندارند. این القاب عبارتند از: «السلطان الملك العادل»، «السلطان

الغازی» و «السلطان الغازی المجاهد». لقب اول بر عدالت اوزون حسن در مملکت - داری دلالت می کند. دو لقب دیگر نیز در صدد بیان تعصب او در دینداری هستند زیرا واژه «غازی» به معنای مجاهد، جنگجو و کسی که در راه خدا با دشمنان دین جنگ کند، است (عمید، ۱۳۸۹، ۷۶۹).

گروه دوم القابی هستند که در سکه های برخی از حاکمان پیشین نیز به کار برده شده اند و بر سکه های اوزون حسن نیز حک گردیده اند. این القاب عبارتند از: «السلطان الاعظم»، «بهادر خان» و «السلطان العادل».

لقب «السلطان الاعظم» در صدد بیان برتری و تفوق اوزون حسن بر حاکمان هم عصرش است. این لقب بر برخی سکه های سلطان سنجر سلجوقی، سلطان سلیمان سلجوقی، سلطان کیخسرو بن قلیچ ارسلان از سلاجقه روم، محمد بن تکش خوارزمشاه (رک. شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۲۲، ۲۲۴، ۲۲۵ و ۲۲۹)، الجایتو ایلخانی (Blair, 1983, 297 & 298)، ابوسعید ایلخانی (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۵-۲۳۴؛ علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۴۶۶-۲۲۸؛ Blair, 1983, 299 & 300)، انوشیروان (از شاهان دست نشانده ایلخانی)، شاهرخ تیموری و جهانشاه قراقویونلو دیده می شود (Album, 1976, 118-119؛ شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۸، ۲۴۸ و ۲۴۴). برخی از سکه های اسکندر قراقویونلو نیز حاوی این عبارت هستند (Album, 1976, 141-144).

کلمه «بهادر خان» که به معنای شجاع، دلیر، دلاور و پهلوان است (عمید، ۱۳۸۹، ۲۵۰)، پیش از این دوران بر سکه های ابوسعید ایلخانی (رک. شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۵؛ علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۴۶۶ - ۲۵۹) و شاهرخ تیموری (Album, 1976, 118) نیز حک شده است. در کتاب «تاریخ عالم آرای امینی»، از منابع تاریخ نگاری دوره آق قویونلو، نیز لقب «ابو النصر و الظفر حسن بهادر خان» برای اوزون حسن به کار رفته است (خنجی، ۱۳۸۲، ۳۲).

لقب «السلطان العادل» نیز در برخی سکه‌های سلطان سلیمان (از شاهان دست نشانده ایلخانی)، تیمور لنگ، ابوالنصر اسکندر قراقویونلو و جهانشاه قراقویونلو دیده می‌شود (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۷ و ۲۴۳ و ۲۴۸-۲۴۹). در برخی مسکوکات شاهرخ تیموری هم این عبارت حک شده است (Album, 1976, 120).

عبارت دعایی حک شده بر سکه‌های اوزون حسن کلام «خَلَدَ الله مُلْكَهُ وَ سُلْطَانَهُ» است. معنای این کلام عبارت است از: «خداوند ملک و سلطنت او را جاویدان بدارد» که دعایی در حق پادشاه است. عین این عبارت در برخی سکه‌های شاهرخ تیموری (Album, 1976, 118) و جهانشاه قراقویونلو (Burn, 1938, 180-190) دیده می‌شود. این عبارت به صورت «خَلَدَ الله مُلْكَهُ» نیز بر برخی از سکه‌ها درج شده از جمله سکه‌های الجایتو ایلخانی (Blair, 1983, 297-298)، ابوسعید ایلخانی (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۳۰۱ - ۲۲۷ و ۳۸۶ - ۳۵۵؛ شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۵-۲۳۴؛ Blair, 1983, 299-300 & 305)، طغایمور و ساتی بیک (هر دو از ایلخان دست‌نشانده)، شیخ اویس جلایری (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۶، ۲۴۱ و ۲۴۲)، شاهرخ تیموری (Album, 1976, 120) و اسکندر قراقویونلو (Album, 1976, 142&144) گفتنی است این عبارت دعایی گاهی به صورت خلاصه‌تر یعنی «خَلَدَ مُلْكَهُ» هم بر برخی سکه‌های ابوسعید ایلخانی (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۵؛ علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۳۵۲ - ۳۰۲ و ۴۶۵ - ۳۹۰)، حسین جلایری (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۴۲) و اسکندر قراقویونلو (Album, 1976, 142&144) نقر شده است. مضمون این عبارت دعایی به صورت‌های گوناگون «خَلَدَ الله مُلْكَهُ»، «خَلَدَ الله سُلْطَانَهُ» و «خَلَدَ الله مُلْكَهُ وَ سُلْطَانَهُ» در برخی از منابع تاریخ‌نگاری دوران ایلخانان و پس از آن (نظیر تاریخ اولجایتو، تاریخ جهانگشای، تاریخ آل مظفر، و تاریخ طبرستان و رویان و مازندران) برای بعضی از پادشاهان از جمله اولجایتو و غازان ایلخانی، تیمور و برخی دیگر از حاکمان به کار رفته است. (رک. القاشانی، ۱۳۸۴، ۱۰؛ جوینی، ۱۳۸۵، ۸۹۳؛ کتبی، ۱۳۶۴، ۱۱۴ و ۱۳۵ و ۱۶۵؛ مرعشی، ۱۳۴۵، ۱۵۵ و ۳۱۰)

نمونه دیگر، شعر زیر از عبدالرحمان جامی (شاعر قرن نهم) است:

زیر این نه رواق مینا فام

چون شود گفته این همایون نام

آید از هر یکی به جای صدا

خلدالله ملکه ابد

شعائر مذهبی حک شده بر سکه‌های حسن بیگ را هم می توان به چند دسته

تقسیم نمود:

کلام های «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله»، به صورت پشت سرهم، بر روی تمام سکه‌های اوزون دیده می‌شوند. این دو کلام، به نحو بیان شده، در دوران پیش از آق قویونلوها نیز بر برخی سکه‌ها حک می‌شده‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد این دو کلام به گونه‌ای پشت سرهم بر برخی مسکوکات محمد بن عمرو صفاری، علی بن مأمون از آل مأمون، شهریار بن رستم باوندی، قابوس بن وشمگیر زیاری، محمد بن دشمنزار از آل کاکویه، ابراهیم بن مسعود غزنوی، مسعود بن ابراهیم غزنوی (رک. رضائی باغ بیدی، ۱۳۹۳، ۲۴۸ و ۴۴۳ و ۴۷۶ و ۴۸۸-۴۸۷ و ۵۴۵ و ۵۴۷ و ۶۱۴ و ۶۱۶)، سنجر سلجوقی، اتسز خوارزمشاهی، محمد بن تکش خوارزمشاهی، و بسیاری از حکام ایلخانی نظیر هلاکو (رک. شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۲۲ و ۲۳۰-۲۲۸)، ارغون، گیخاتو، بایدو، آباقا، احمد تکودار، غازان و ابوسعید (رک. شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۴-۲۳۲؛ علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۳۳ و ۳۶ و ۳۸-۳۹ و ۴۱ و ۴۹ و ۵۱-۵۲ و ۵۵ و ۸۷ و ۸۹ و ۹۱ و ۹۶-۹۳ و ۱۰۱ و ۱۰۳ و ۱۰۵ و ۱۵۵-۱۰۸ و ۲۴۰-۲۲۷) و شاهرخ تیموری (Album, 1976, 117) نیز حک شده است.

دیگر شعار مذهبی حک شده بر روی سکه‌های اوزون حسن عبارت «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله» به اضافه نام خلفای راشدین (ابوبکر- عمر- عثمان- علی) است. این شعار مذهبی (ذکر نام چهار خلیفه) به صورت واضح و مشخص بر تسن صاحب سکه دلالت می‌کند. نام خلفای راشدین برای اولین بار، بعد از تهاجم مغولان به ایران و تغییر شکل کلی مسکوکات اسلامی، بر سکه‌های سلطان محمد خدابنده اولجایتو حک شده است (تراپی طباطبائی، ۱۳۵۱، ۸۳-۸۲).

حک این شعار مذهبی بر سکه‌ها در دوران بعد از اولجایتو نیز استمرار یافته به گونه‌ای که بر بسیاری از سکه‌های ابوسعید ایلخانانی (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۵-۲۳۴؛ علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۴۶۶-۲۴۱)، ایلخانان دست‌نشانده، آل مظفر (شاه شجاع و محمود بن محمد)، آل جلایر (اویس و حسین)، تیموریان (تیمور و شاهرخ) و ترکمانان قراقویونلو (ابوالنصر اسکندر و جهانشاه) نیز مشاهده می‌شود (رک. شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۸-۲۳۶ و ۲۴۴-۲۴۰؛ Burn, 1938, 189-191؛ Album, 1976, 141).

همان‌گونه که ذکر شد این شعار مذهبی نشانگر تسنن صاحب سکه است. در منابع مکتوب تاریخی نیز به تسنن آق قویونلوها اشاره شده است. بر اساس گزارش‌های فضل‌الله بن روزبهان خنجی (از نویسندگان سنی مسلک دوران آق قویونلو) آق قویونلوها به مذهب اهل سنت معتقد بوده و نسبت به آن تعصب داشتند (رک. خنجی، ۱۳۸۲، ۲۶-۲۸). در تحقیقات معاصر نیز به تسنن آق قویونلوها اشاره شده است (رک. میرجعفری، ۱۳۸۴، ۲۸۳ و ۳۲۸؛ رویمر، ۱۳۸۵، ۲۴۸؛ دفتری، ۱۳۷۶، ۵۳۱).

نام خلفای راشدین به همراه کلام «علی ولی الله» دیگر شعار مذهبی نقر شده بر سکه‌های اوزن حسن است. این شعار در دوران پیشین بر روی سکه‌های جهانشاه قراقویونلو (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵، ۱۸؛ Burn, 1938, 187-190) نیز حک شده است (تصویر ۳۳). گفتنی است در برخی از سکه‌های اوزون حسن علاوه بر نام خلفای راشدین و کلام «علی ولی الله»، اسامی ائمه اطهار (علیهم‌السلام) نیز مشاهده می‌شود. حک توأمان شعارهای مذهبی اهل سنت و شیعیان بر روی سکه‌های ترکمانان و اوزون حسن امری شگفت است، زیرا در دوران حاکمان پیشین یکی از این شعارها بر روی سکه‌ها نقش می‌شد و یا این که شعائر تسنن و تشیع به صورت جداگانه بر روی مسکوکات حاکمی حک می‌گردید. شگفتی این امر از آن روست که شعارهای مذهبی نشانگر تعلق و تمایل و یا توجه حاکمی به یکی از مذاهب تشیع و تسنن محسوب می‌شود در حالی که حک همزمان این شعارها بر روی سکه، تعیین سیاست مذهبی صاحب سکه را با ابهام

مواجه می‌سازد. به نظر می‌رسد این نکته با توضیح و تبیین روح مذهبی زمانه ترکمانان قابل توجیه است که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

شماره ۳۳

سکه جهانشاه قراقویونلو - **روی سکه:** فیروز کوه - **حاشیه:** السلطان العادل ابوالمظفر جهانشاه خلد الله ملکه - **پشت سکه:** لا اله الا الله محمد رسول الله - **حاشیه:** علی ولی الله ابوبکر الصدیق عمر الفاروق عثمان ذی النورین (ترابی طباطبائی، ۱۳۳۵، ۱۸).

شعار «علی ولی الله» به همراه نام ائمه اطهار علیهم السلام نیز بر سکه‌های اوزون حسن دیده می‌شود. حک این کلام بر روی سکه‌ها نشانگر تشیع صاحب سکه است (ترابی طباطبائی، ۱۳۵۱، ۸۳). وجود سکه‌هایی با سبک و شعار کامل شیعی از پادشاهان آق قویونلو از جمله اوزون حسن، مبین اعتقاد آق قویونلوها به مذهب تشیع تلقی شده است^۱ (ترابی طباطبائی، ۱۳۳۵، ۲۱). ضرب سکه‌هایی با شعار کاملاً شیعی بیان شده، در دوران پیش از آق قویونلوها نیز وجود داشته است. در دوران حاکم ایلخانی محمد خدابنده (اولجایتو) سکه‌هایی با کلام «علی ولی الله» به همراه نام ائمه اثنی عشر علیهم السلام ضرب شده است. برخی از این سکه‌ها دارای سال ضرب ۷۰۹ تا ۷۱۶ ق هستند (علاءالدینی، ۱۳۹۵، ۲۲۵-۱۷۰). برخی از امرای سربداران خراسان، نظیر حسن دامغانی و علی موید سربدار، نیز اقدام به ضرب سکه‌هایی با شعار «علی ولی الله» و نام ائمه

۱. در مورد گونه‌های مختلف سکه‌های معرفی شده، همچنین رک. شاهمرادی، ۱۳۹۹، ۲۹۹-۲۸۷.

اطهار علیه السلام نموده‌اند (شریعت زاده، ۱۳۹۳، ۲۳۹؛ ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵، ۱۵). سکه‌هایی با این نوع محتوا در دوران طغا تیمور از امرای ایلخانی نیز ضرب شده است (ترابی طباطبائی، ۱۳۵۱، ۵۷).

گفتنی است برخی از آثار هنری برجای مانده از دوران ترکمانان (از جمله اوزون حسن) نیز حاوی نام و یاد امام علی علیه السلام و ائمه اطهار علیهم السلام است. این امر در کنار سکه‌های دارای شعائر شیعی آنان، می‌تواند نشانگر توجه و تمایل این حاکمان به مذهب تشیع تلقی گردد. از جمله این موارد می‌توان به نقاشی از دوران قراقویونلوها اشاره کرد که در آن نام «علی» تصویر شده است (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۱۰۹ و ۱۱۲).

در نگاره‌های نسخه خطی خاوران نامه (متعلق به دوران ترکمانان) نیز مرتبه بلند امام علی علیه السلام به تصویر کشیده شده که از جمله آن‌ها می‌توان به تصویری اشاره کرد که در آن جبریل قدرت و شجاعت امام علی علیه السلام را به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نشان می‌دهد (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۸۸-۸۶).

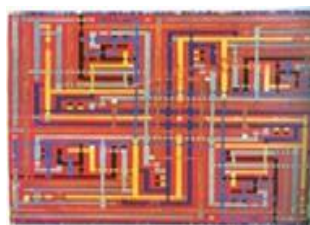
مورد مهم تر حک نام پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه دوازده گانه شیعه علیهم السلام به همراه نام اوزون حسن بر روی شمععدانی فلزی از دوران اوست که نشانگر حمایت اوزون حسن از عقاید شیعیان محسوب شده است (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۱۲۳؛ درباره موارد ذکر شده همچنین رک. شاهمرادی و منتظرالقائم، ۱۳۹۵، ۱۳۸، ۱۴۸-۱۴۷) (تصاویر ۳۶-۳۴).

برخی از آثار معماری دوران ترکمانان قراقویونلو نیز حاوی شعار «علی ولی الله» و اسامی برخی از ائمه شیعه علیهم السلام است. مسجد کبود (گوی مسجد) تبریز از جمله این آثار است. مسجد کبود در دوران حکومت جهانشاه و به اهتمام همسر وی خاتون جان بیگم بنا گردیده است. مسجد کبود تبریز «نخستین معبد مزین و منقشی است که نامی از خلفای راشدین در آن نیامده و عبارت علی ولی الله و اسامی حسنین به اشکال مختلف زینت‌بخش دیوارها و تاق‌های آن گردیده است» (میر جعفری، ۱۳۸۴، ۲۷۶؛ همچنین رک. ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹، ۴۱-۴۰ و ۱۰۵) (تصاویر ۳۹-۳۷).

شماره ۳۵

نگاره خاوران‌نامه از دوران آق قویونلو/ نشان دادن قدرت امام علی علیه السلام به رسول خدا صلی الله علیه و آله توسط جبرئیل (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۸۸)

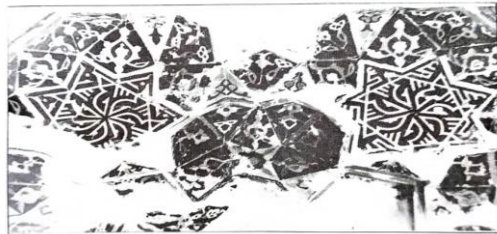
شماره ۳۴

نقاشی دوران قراقویونلو/کتیبه با نام علی (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۱۱۵)

شماره ۳۶

شمعدان برنزی از دوران اوزون حسن/کتیبه نام رسول خدا صلی الله علیه و آله، ائمه دوازده گانه علیهم السلام و اوزون حسن (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۱۲۹-۱۲۸)

شماره ۳۹-۳۷

الواح علی ولی الله و اسامی حسنین علیهما السلام در مسجد کبود تبریز

(تراپی طباطبایی، ۱۳۷۹، ۴۱ و ۱۰۵)

۳.۲. آیکونولوژی

حمله مغولان به ایران و در پی آن تشکیل دولت ایلخانان سبب ایجاد تغییرات بنیادی در اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران و به نحو کلی در جهان‌بینی جامعه ایرانی شد. این تحولات در طی دو قرن و نیم آتی ادامه یافت و ثمره نهایی آن در تشکیل دولت صفویه هویدا شد. ترکمانان آق قویونلو که حکومت اوزون حسن دوران اوج حاکمیت آنان محسوب می‌شود، در حلقه نهایی تغییر و تحولات بیان شده قرار داشتند؛ به همین سبب خوانش آیکونولوژی عناصر بصری سکه‌های حسن بیگ، به ویژه شعائر مذهبی حک شده بر این مسکوکات، با فهم این تغییرات بنیادی و درک جهان‌بینی و روح این مقطع از تاریخ ایران میسر می‌شود به ویژه این که حکومت ترکمانان آق قویونلو در اواخر این دوره ظهور نموده و طلیعه پیدایش حکومت صفویه به شمار می‌آیند.

از جنبه سیاسی با براندازی خلافت عباسی، مذهب اهل سنت مهمترین تکیه‌گاه معنوی خویش را از دست داد. اهل سنت خلافت عباسی را موهبتی جاودانی و خلفای آنان را «اولوالامر» می‌انگاشت. اما بر خلاف آن، شیعیان هیچ اعتقادی به این خلافت نداشته و معتقد بودند حق اهل بیت علیهم‌السلام توسط عباسیان غضب شده است. بنابراین نابودی حکومت آنان را مستوجب پاداش دنیوی و اخروی می‌دانستند (بیانی، ۱۳۸۷، ۱۴۶-۱۴۵). بدین ترتیب مغولان که صرفاً در پی تصرف ایران و عراق بودند، در عمل شیعیان را نیز از چنگ رقیب نیرومندی همچون خلفای عباسی بغداد نجات دادند. با تشکیل حکومت ایلخانی و ضربه شدیدی که به مذهب اهل سنت وارد شد، شیعیان تا اندازه‌ای فرصت پیدا کردند که به حاکمان قدرتمند جدید نزدیک شده و موقعیتی برای خویش کسب کنند (بیانی، ۱۳۸۷، ۲۴۰) به ویژه این که ایلخانان مغول در ابتدای کار خویش گونه‌ای مدارا و تسامح دینی را در پیش گرفته و از هیچ دین و مذهبی حمایت ویژه‌ای نمی‌کردند. با این حال موفقیت شیعیان در زمینه سیاسی صرفاً در این مرحله متوقف نشد زیرا برخی حاکمان ایلخانی توجهات جدی به این مذهب از خود نشان دادند. میزان این توجهات در مورد ایلخانی همچون غازان تا بدان اندازه بود که درباره او گفته شده: «به دوستداری و هواخواهی علی و اهل بیت رسول صلی الله علیه و آله و خدایان معاندان ایشان تبراً نمود» (القاشانی، ۱۳۸۴، ۹۴). اولجایتو، جانشین غازان، نیز گام در جای پای برادر نهاد تا آنجا که به گونه‌ای رسمی به تشیع گروید (القاشانی، ۱۳۸۴، ۹۹-۱۰۰). او اولین پادشاه امامی مذهب توصیف شده که در سطحی گسترده به ترویج تشیع دوازده امامی پرداخت اما در نهایت به سبب مخالفت‌ها و اعتراضات وسیع اهل سنت، به ناچار از این امر عقب نشست هرچند همچنان ایمان و اعتقاد خود به مذهب تشیع را حفظ نمود.

این حقیقت که مسیر تشیع ایرانیان به صورتی وسیع و در حد سیاسی از زمان اولجایتو شروع شد، مورد توجه تاریخ‌نگاران دوران صفویه نیز قرار گرفته و آنان معمولاً در ذکر اقدامات شاه اسماعیل صفوی در ترویج تشیع در ایران، از اولجایتو نیز یاد کرده‌اند (جعفریان، ۱۳۸۸، ۶۹۴) در همین راستا و طی دو قرن بعدی، راه برای ظهور و بروز تشیع در میان حاکمان مختلف ایران هموار شد که از جمله این موارد می‌توان به تأسیس حکومت‌های شیعی سربداران خراسان، مرعشیان مازندران و آل کیا در گیلان اشاره نمود. به علاوه در میان دیگر حکمرانان این دوران نظیر جلالریان، تیموریان و ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو نیز تمایلات شیعی دیده می‌شود.^۱

از جنبه اجتماعی، جهان‌بینی جدید دوران بعد از حمله مغولان در گسترش تصوف در میان عامه مردم نمودار می‌شود. نکته مهم در این مورد این است که جریان تصوف در این دوران زمینه‌ساز گسترش تشیع در ایران شد. از دوران حکومت ایلخانان مغول، احترام به حضرت علی علیه السلام و دیگر ائمه علیهم السلام از راه ترویج تصوف در همه مجامع، حتی در مجامع سنی گسترش یافت.

در این زمان، ارتباط تشیع و تصوف آن چنان شدت یافت که برخی محققان، تشیع و تصوف را در اصل یکسان و همچون دو روی یک سکه محسوب کرده‌اند (هالم، ۱۳۸۵، ۱۳۷). عواملی که سبب این ارتباط شد نقاط اشتراکی بود که در این بین وجود داشت که از جمله آن‌ها می‌توان به دارا بودن اسوه‌ها و الگوهای مشترک در

۱. مؤسس حکومت جلالریان، حسن بزرگ، در اواخر عمر خود در شهر نجف اقامت داشت. از جهانشاه قراقویونلو نیز اشعاری در مدح امام علی علیه السلام باقی است و برادر او اسپند، که حکومت عراق را داشت، تلاش نمود تا تشیع دوازده امامی را مذهب رسمی کند. در مورد گوهرشاد (همسر شاهرخ تیموری) نیز بایست گفت او با وجود تسنن خویش، مسجدی باشکوه را وقف حرم امام رضا علیه السلام در مشهد نمود (هالم، ۱۳۸۵، ۱۳۷-۱۳۶).

هر دو طیف اشاره کرد. در رأس این اسوه‌های مشترک شخصیت ائمه اطهار علیهم‌السلام قرار می‌گیرند که اهل تصوف به تدریج به درک اهمیت و موقعیت آنان واقف شدند. دیگر مفهوم مشترک و کلیدی در این زمینه، مفهوم ولایت بود که «پل انتقال تأثیر و تأثر میان تشیع و تصوف» محسوب شده و شخصیت امام علی علیه‌السلام بهترین موضوع برای ارتباط میان اهل تصوف و شیعیان به شمار آمده است (جعفریان، ۱۳۸۸، ۷۶۱). ارتباط نزدیکی که در دوران مغول و بعد از آنان میان این گونه تصوف با طرفداری از امام علی علیه‌السلام دیده می‌شود، در میان جمعیت اهل فتوت نیز قابل مشاهده است. حامی و سرمشق اعضای انجمن فتوت، علی علیه‌السلام بود به گونه ای که شعار آنان «لا فتی الا علی» بود. اینان نیز نظیر طریقه‌های صوفیه، احساسات جانبدارانه از علی علیه‌السلام را به صورتی وسیع در میان بخشی از طبقات شهرنشین که تحت تأثیر تبلیغات شیعی بودند، رواج می‌دادند (هالم، ۱۳۸۵، ۱۴۴).

در این دوران و طی تغییر و تحولات بیان شده، نوعی تشیع که جنبه عامیانه داشت و به زبان و اصطلاحات صوفیه بیان می‌شد و بنابراین متعلق به مکتب خاصی از تشیع نبود، در حال رواج بود. این نوع تشیع که در سرانجام خود به صورت تشیع عهد صفوی درآمد، «تشیع طریقتی» نامیده شده است (دفتری، ۱۳۷۶، ۵۲۴). به عبارت دیگر طریقت‌های صوفیانه‌ای که در ایران بعد از مغول ایجاد شدند، عموماً پیرو یکی از مذاهب اهل سنت بوده و در عین حال احترام خاص و ویژه‌ای برای امام علی علیه‌السلام و اهل بیت علیهم‌السلام قائل بودند. آنان امام علی علیه‌السلام را پیر طریقت خویش محسوب می‌کردند. با ادامه این روند، برخی از این طریقت‌های صوفیانه به گونه‌ای رسمی به تشیع گرویدند. در چنین فضایی از التقاط بین تشیع و تسنن، احترام به امام علی علیه‌السلام رواج وسیع‌تری یافت. در نتیجه این فرایند، به تدریج عناصر مذهب تشیع بر اسلام اهل سنت اضافه شد که از این رخداد با عنوان «شیعی کردن مذهب اهل سنت» یاد شده است.

طی این فرایند که با التقاط تشیع - تسنن به وسیله طریقت‌های صوفیانه انجام شد، بینش مذهبی عامه مردم برای قبول مذهب تشیع آماده گردید و ثمره نهایی آن در دوران صفویه هویدا شد (دفتری، ۱۳۷۶، ۵۲۵).

این گونه از نگرش مذهبی را می‌توان گونه‌ای خاص از تسنن قلمداد کرد که با تشیع اثنی عشری ترکیب شده و عنوان «تسنن دوازده امامی» مناسب‌ترین توصیف آن است. در واقع این گونه از تسنن در ایران آنچنان بالید که بی شک زمینه اصلی ظهور دولت صفویه گردید (جعفریان، ۱۳۸۸، ۸۴۳؛ برای اطلاع در مورد این جریان‌ها همچنین رک. شاهمرادی و منتظرالقائم، ۱۳۹۵، ۱۱۳-۱۰۳).

آق قویونلوها نیز به عنوان آخرین حکومتمگران پیش از صفویه، در مدار فرایند التقاطی تسنن - تشیع زمانه خویش که توسط طریقت‌های صوفیانه ترویج می‌شد، قرار داشتند. به عبارت دیگر مذهب آق قویونلوها، از جمله اوزون حسن، بر مبنای روح مذهبی آن دوران آمیخته از عناصر مذاهب تسنن و تشیع بوده و در قالب «تسنن دوازده امامی» قابل تفسیر است.^۱

نکته قابل توجه این که صفویان، به عنوان جانشینان سلاطین آق قویونلو، نیز در این مسیر قدم نهاده و به تدریج از مذهب اهل سنت رویگردان شدند (رک. همانجا). رفتار دوستانه و عنایت خاص اوزون حسن با اهل تصوف (رویمر، ۱۳۸۵، ۲۴۸؛ میرجعفری، ۱۳۸۴، ۳۲۸) در این زمینه قابل توجه است. او به آئین تصوف (که در این زمان با تشیع آمیخته بود) توجه داشت (رک. منشی قزوینی، ۱۳۸۷، ۷۴) و در این بین

۱. ذکر این نکته نیز حائز توجه است که کتابی درباره مناقب امامان علیهم‌السلام با نام «الولاء المضى فی مناقب آل النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» توسط یکی از علمای شیعه امامی نگاشته و به حسن آق قویونلو تقدیم شده است. تنها نسخه این کتاب در کتابخانه مجلس (ش ۱۴۳۵۵) است. رسول جعفریان در یادداشتی با عنوان «کتابی در مناقب امامان اهداء شده به اوزون حسن آق قویونلو» این اثر را معرفی کرده است. (رک. وبلاگ رسول جعفریان، مورخ ۱۳۹۴: ۴مهر).

صفویان مورد عنایت بیشتر او قرار داشتند طوری که خواهر و دختر خود را به ازدواج شیخ جنید و شیخ حیدر صفوی درآورد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ۴/ ۴۳۰).

یکی از بهترین مدارک برای اثبات تأثیرپذیری شدید ترکمانان آق قویونلو، به ویژه اوزون حسن از جریان تسنن دوازده امامی، شعائر مذهبی حک شده بر سکه‌های آنان است. این شعارهای مذهبی دقیقاً نشانگر ترکیب عناصر عقیدتی تسنن و تشیع و همچنین نوسان مذهبی از تسنن به سوی تشیع است؛ امری که روح زمانه و دوران نیز از مدت‌ها پیش بر مدار آن شکل گرفته و نهایتاً و پس از دوران آق قویونلو، به رسمیت تشیع در دوران صفویه انجامید.

همان‌گونه که پیشتر بیان شد، برخی از سکه‌های اوزون حسن با شعائر اهل سنت (نام خلفای چهارگانه) ضرب شده‌اند و ذکر این اسامی (ابوبکر، عمر، عثمان و علی) بر مسکوکات نشانگر تعلق خاطر ضرب‌کننده سکه به مذهب اهل سنت است. بر روی برخی دیگر از سکه‌های او کلام «علی ولی الله» و نام ائمه اطهار (علیهم‌السلام) مشاهده می‌شود. این مورد نیز نشانگر وابستگی صاحب سکه به مذهب تشیع است. در گونه‌ای دیگر و بدیع، شعار مذهبی اهل سنت (نام خلفای چهارگانه) همراه با شعار شیعیان (کلام علی ولی الله و نام ائمه اطهار (علیهم‌السلام)) توأمان بر سکه‌های اوزون حسن حک شده است. بنابراین شعائر مذهبی سکه‌های اوزون حسن، به ویژه در قالب مورد اخیر، نشانگر توجه همزمان او به مذاهب تسنن و تشیع، به گونه‌ای همزمان و مشترک است که بیانگر روح مذهبی دوران (فرایند تسنن دوازده امامی) است.

نتیجه

مطالعه ۲۲ سکه از دوران اوزون حسن آق قویونلو بر مبنای رویکرد آیکونولوژی یا شمایل‌شناسی نشان می‌دهد که عناصر بصری حک شده بر سکه‌های اوزون حسن عبارتند از: اشکال هندسی، تمغا و خط و نوشتار. اشکال هندسی حک شده بر

سکه‌های او فاقد نوآوری هستند. تمغای حک شده بر سکه‌های اوزون حسن برگرفته از علامت خاص بایندر، نیای خاندان آق قویونلو است. مهم‌ترین عناصر بصری سکه‌های اوزون حسن متون نقش شده بر سکه‌های او به ویژه شعائر مذهبی است. بررسی شعائر مذهبی سکه‌های او نشان می‌دهد برخی از این سکه‌ها شامل شعار اهل سنت (نام خلفای چهارگانه) و برخی دیگر حاوی شعار شیعیان (کلام علی ولی الله و نام ائمه اطهار علیهم‌السلام) است. در گونه سوم، برخی از سکه‌های اوزون حسن توأمان دارای شعائر اهل سنت و شیعیان است. با بررسی آیکونولوژی شعائر مذهبی سکه‌های اوزون حسن می‌توان گفت این امر نشانگر فرایند تحول مذهبی از تسنن به سوی تشیع (در قالب ترکیب عناصر عقیدتی تسنن و تشیع) است که از دوران ایلخانان و با مدد جریان تصوف در ایران شروع شد و عنوان «تسنن دوازده امامی» و یا «تشیع طریقتی» بهترین توصیف آن است. بنابراین شعائر مذهبی حک شده بر سکه‌های اوزون حسن یکی از مهمترین مدارک تاریخی در بررسی تحول مذهبی در ایران بعد از ایلخانان به شمار می‌آیند زیرا بازتاب‌دهنده جهان‌بینی و روح مذهبی دوران هستند و نشان می‌دهند حسن آق قویونلو با تأثیرپذیری از جریان التقاطی سنی- شیعی زمانه خویش، به صورت توأمان به نشر اعتقادات تشیع و تسنن از طریق حک آن‌ها بر مسکوکات خویش اقدام نموده است.

منابع

۱. باسورث، ادموند کلیفورد، **سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی**، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز باز شناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۱ ش.
۲. بیانی، شیرین، **مغولان و حکومت ایلخانی در ایران**، تهران، سمت، ۱۳۸۷ ش.
۳. ترابی طباطبائی، سید جمال، **رسم الخط ایغوری و سیری در سکه شناسی**، تبریز، شفق، ۱۳۵۱ ش.
۴. ترابی طباطبائی، سید جمال، **سکه‌های آق قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران**، تبریز، شفق، ۲۵۳۵.
۵. ترابی طباطبائی، سید جمال، **مسجد کبود، فیروزه اسلام**، تبریز، مهد آزادی، ۱۳۷۹ ش.
۶. جعفریان، رسول، **تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی**، تهران، علم، ۱۳۸۸ ش.
۷. جونی، عطاملک، **تاریخ جهانگشای**، تصحیح محمد قزوینی و سید شاهرخ موسویان، تهران، دستان، ۱۳۸۵ ش.
۸. خنجی، فضل الله بن روزبهان، **تاریخ عالم‌آرای امینی**، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۲ ش.
۹. خواندمیر، غیاث الدین، **تاریخ حبیب السیر**، تهران، خیام، ۱۳۸۰ ش.
۱۰. دفتری، فرهاد، **تاریخ و عقاید اسماعیلیه**، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، نشر و پژوهش فرزاد روز، ۱۳۷۶ ش.
۱۱. رضائی باغ بیدی، حسن، **سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان**، تهران، سمت، ۱۳۹۳ ش.
۱۲. رویمر، هانس روبرت، **ایران در راه عصر جدید: تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۷۵۰**، ترجمه آذر آهنچی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ ش.

۱۳. سومر، فاروق، «بایندر/بایندریان»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲، ترجمه محمد تقی امامی خویی و رحیم رییس نیا، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۵ش.
۱۴. شاهرادی، سیدمسعود و اصغر منتظرالقائم، تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تشیع در آذربایجان (از آغاز تا طلوع دولت صفوی)، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵ش.
۱۵. شاهرادی، سیدمسعود و اصغر منتظرالقائم، تاریخ تشیع در ایران بر مبنای سکه‌شناسی: از آغاز تا تأسیس صفویه، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۹ش.
۱۶. شایسته‌فر، مهناز، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴ش.
۱۷. شریعت زاده، سید علی اصغر، سکه‌های ایران زمین، مجموعه سکه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران، پازینه، ۱۳۹۳ش.
۱۸. علاءالدینی، بهرام، سکه‌های ایران: دوره ایلخانان مغول، تهران، برگ نگار، ۱۳۹۵ش.
۱۹. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، راه رشد، ۱۳۸۹ش.
۲۰. فرهنگ پور، یاسمین، «چگونگی به کارگیری آیکونوگرافی و آیکونولوژی در نقد اثر بر پایه نظریه پانوفسکی (مطالعه موردی: مکالمه مقدس پیثرو دگا فرانچسکا)»، فردوس هنر، سال اول، ش ۳، زمستان ۱۳۹۹، صص ۷۲-۸۵.
۲۱. القاشانی، عبد الله بن محمد، تاریخ اولجایتو، تصحیح مهین همبلی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴ش.
۲۲. الکاشغری، محمود بن الحسین بن محمد، دیوان لغات الترک، ج ۱، دارالخلافة العلیه، مطبعه عامره، ۱۳۳۳ش.
۲۳. کتبی، محمود، تاریخ آل مظفر، به اهتمام عبد الحسین نوایی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۴ش.

۲۴. مرعشی، ظهیرالدین، **تاریخ طبرستان و رویان و مازندران**، تصحیح محمد حسین تسبیحی، تهران، شرق، ۱۳۴۵ش.
۲۵. معین، محمد، **فرهنگ معین**، تهران، آدنا، کتاب راه نو، ۱۳۸۶ش.
۲۶. منشی قزوینی، بوداق، **جواهر الاخبار**، تصحیح محسن بهرام نژاد، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۷ش.
۲۷. میرجعفری، حسین، **تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان**، تهران، سمت، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۴ش.
۲۸. نصری، امیر، «خوانش تصویر از دیدگاه اروین پانوفسکی»، **کیمیای هنر**، سال اول، ش ۶، زمستان ۱۳۹۱ش، صص ۲۰-۷.
۲۹. هالم، هاینس، **تشیع**، ترجمه محمد تقی اکبری، قم، ادیان، ۱۳۸۵ش.
31. Album, S. "A Hoard of Silver Coins from the Time of Iskandar Qarā-Qoyūnlū ", **the Numismatic Chronicle**, Seventh Series, Vol. 16 (136), 1976, pp. 109-157.
32. Blair, Sheila. "The coins of the later Ilkhānids: mint organization, regionalization, and urbanism", **Museum Notes (American Numismatic Society)**, Vol. 27, 1982, pp. 211-230.
33. Blair, Sheila. "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 26, No. 3, 1983, pp. 295-317.
34. Burn, Richard. " coins of Jahān shāh Kārā Qoyūnlū and some contemporary rulers ", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, Fifth Series, Vol. 18 ,1938, pp. 173-197.